

آثار الباقية عن القرون الخالية

تأليف

ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی

(تولد ۳۶۲ هـ.ق. در خوارزم - وفات ۴۴۰ هـ.ق. در غزنه)

(نسخه برگردان بر اساس دستنویس موزه گالیکای فرانسه شماره ۱۴۸۹-ارابه)

به اهتمام

دکتر یوسف بیگ باباپور

سرشناسه	ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد، ۳۶۳-۴۴۰ ق.
عنوان و نام پدیدآور	آثار الباقیه عن القرون الخالیه/ تالیف ابوریحان بیرونی؛ به اهتمام یوسف بیگ باباپور.
مشخصات نشر	تهران: منشور سمیر، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۳۴۴ ص.؛ جدول، نمونه.
فروست	نسخه برگردان: ۲۰
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۹۷۸-۱۳-۳
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	نسخه برگردان بر اساس دستنویس موزه گالیکای فرانسه
موضوع	گاه شماری
موضوع	گاهنامه ها
موضوع	حشنها
موضوع	ایران -- آداب و رسوم و زندگی اجتماعی
شناسه افزوده	بیگ باباپور، یوسف، ۱۳۵۷
رده بندی کنگره	۱۳۹۵ ۱۲۱۲ الف/ D۱۱۱
رده بندی دیویی	۵۳۹
شماره ثبت شناسایی ملی	۲۲۰۶۲۳۰

انتشارات منشور سمیر

اثار الباقیه عن القرون الخالیه

تألیف: ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی

(نسخه برگردان بر اساس دستنویس موزه گالیکای فرانسه، شماره ۱۴۸۹- arabe)

از مجموعه نسخه برگردان / ۲۰

ناشر: منشور سمیر

نوبت چاپ: اول-۹۵

طراح و صفحه آرا: محمدمهدی نوری

شمارگان: ۵۰

بها: رنگی ۱۵۰۰۰۰۰ ریال / سیاه و سفید ۵۰۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۹۸۳-۱۳-۳

حق چاپ: ۱۳۹۵، انتشارات منشور سمیر www.manshoorsamir.ir تماس: ۰۹۳۶۱۷۷۷۱۱۹ - ۰۶۵۵۲۶۹۵۷ - ۲۱

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی) و اقتباس در گیومه در مستند نویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

یادداشت

ابوریحان محمد بن احمد بیرونی، یکی از نوایغ روزگار بود که بدون تردید عمق و اصالت آثارش در میان امامان قرون وسطی بی نظیر است. حیات وی مقارن با حکومت آل زیار بود. ایشان، که از نوادگان زیار بن وردان شاه بودند، نسب خود را به یکی از سلسله‌های شاهان تاریخ افغانستان ایران می‌رساندند.

آنچه از زندگی ابوریحان می‌دانیم، وقتی به حرجان، نزد قابوس بن وشمگیر زیاری رفت، احتمالاً در حدود ۳۹۱ ق کتاب الآثار الباقیه، به همین کتاب که نخستین اثر مشهورش است، را به نام او به رشته تحریر درآورد. البته بعداً تصحیحاتی در آن صورت داد و مطالبی را نیز بدان افزود.

وی در این روزگار کوشید تا کاری را که «اصحاب ممتحن» برای اندازه‌گیری طول یک درجه از قوس نصف النهار انجام داده بودند تکرار کند. اصحاب ممتحن بر چند دانشمند برجسته غالباً ایرانی، از جمله بزیست پسر فیروزان (معروف به یحیی بن ابی منصور) و خالد بن عبدالملک مرووذی، اطلاق می‌شد که در اواخر روزگار مأمون، عباسی (یعنی در حدود ۲۱۳-۲۱۵ ق) و با حمایت‌های مادی او، در دو گروه

مفاوت و مستقل، طول یک درجه از قوس نصف النهار را در نزدیکی بغداد اندازه گرفتند و از این طریق قطر کره زمین را به دست آوردند.

بیرونی از ۴۲۷ ق تا هنگام مرگ (پس از ۴۴۲ ق) آثار دیگری نیز به رشته تحریر درآورده و در فهرستی که از آثارش به دست داده، *الآثار الباقیه* را در شمار آثار در دست تکمیل برشمرده است. هرچند تحریر نخست این کتاب، در حدود ۳۹۱ ق به پایان رسیده، ابوریحان حتی پس از ۲۶ سال همچنان مطالبی را به آن می افزوده و بخش هایی از آن را اصلاح می کرده که نشان از دقت و وسواس کم نظیر او در تألیف دارد.

بسیاری از مهم ترین کتاب در نوع خود و بسته به زمان تألیفش، بکر و جالب و بدیع است؛ از آن کتاب *تحقیق ماله هند* با ضرب المثل «شنیدن کی بود مانند دیدن» (لیس الخبر کالعیان) می باشد. بیرونی، سپس، به هنگام برشمردن آفات خبر، دیدگاه نوگرایانه و امروزی خود در تحلیل درستی و نادرستی مدارک موجود و شیوه ای را که خود همواره در پژوهش در پیش گرفته به اختصار بیان می کند. این مطالب، در کنار آنچه به طور پراکنده در جای جای *الآثار الباقیه* آمده و نیز پرهیز همیشگی بیرونی از تعصب، پایه های نظریه تاریخ نگاری او را تشکیل می دهند.

از جمله مباحث مطروحه در آن یکی آنکه بیرونی، نکته جالبی درباره نباتات آورده و آن این است که، چون باز شود، اطراف آن دایره ای شکل می دهد که در بیشتر اوقات دایره قضایای هندسی را مشتمل است و در بیشتر اوقات اشکال هندسی مطابق است؛ ولی هرگز با قطاع مخروطی توافق نمی یابد و هرگز نمی شود که شخص بیند هفت برگ و یا نه برگ داشته باشد؛ چه، امکان ندارد که دایره را به هفت یا نه قطاع مساوی تقسیم کرد. ولی بسیار می شود که مثلث و مربع و مخمس و مسدس و یا شکل هیجده ضلعی اتفاق افتد و این بسیار اتفاق می افتد. هرچند ممکن

است که گاهی انواعی از نباتات یافت شود که شکل هفت ضلعی در دایره دور برگ آن یافت شود، طبیعت به طور عموم انواع و اجناس را حفظ می کند چنان که اگر دانه های یک انار را بشمارید با دانه انار دیگر یکی خواهد بود.

همچنین اوج تحقیقات جغرافیایی اسلامی را باید در آثار بیرونی بی مانند جست و جو کرد که در آن واحد در جغرافیای ریاضی و توصیفی و فرهنگی استادی کامل داشت. نه تنها کتاب *تحذید نهایات الاماکن بیرونی* برجسته ترین اثر اسلامی در جغرافیای ریاضی است، بلکه در کتاب های *تحقیق ماللهند* و *الآثار الباقیه و قانون مسعودی* او برگ های زیاده به جغرافیا اختصاص دارد که در آن ها با دقتی که از خصوصیات همه آثار این استاد دانشمند بزرگ است به بحث پرداخته است.

توجه ابوریحان به بیان سازه های علمی در همه آثارش پیداست؛ همچنان که در *الآثار الباقیه* درباره شیوه کار خود چنین گفت است: «آنچه در این کتاب آهنگ آن کرده ام به دست آوردن مدت حکومت حکومت گرا، به کوتاه ترین و روشن ترین روش است و اگر می خواستم در یافتن یک تاریخ از روی تاریخ دیگر (تبدیل تاریخ ها) از شیوه رایج میان نویسندگان زیج ها، که مبتنی بر اعمال گوناگون و توضیح روش تبدیل و آوردن مثال های مختلف است، پیروی کنم، بحث گسترده می شد و آن گاه به جای آوردن حق مطلب مرا به رنج و سختی می رساند. و آنچه به شیوه ای که از آغاز این کتاب در پیش گرفته ام شباهت دارد آن است که اسلاف زمانی میان آغاز تاریخ های مشهور را بر حسب «روز»، که در اندازه گیری و شمارش آن در میان امت های گوناگون اختلافی نیست، روشن سازم؛ زیرا چنان که گفتم طول سال و ماه [در گاه شماری های مختلف] یکسان نیست و در مورد دیگر تقویم ها، هر گاه نتوانستم، به حقیقت اندازه سال در آن تقویم و تقویم های دیگر بر حسب سال بسنده کرده ام که البته نیاز چندان به استفاده از این تقویم ها نیست».

همچنین در این کتاب و نیز در تحقیق ماللهند، دقیق‌ترین گزارش‌های دوره باستان درباره تاریخ علوم گوناگون در هند و گاه‌شماری ملت‌ها را ارائه می‌دهد.

در این کتاب، برای اولین بار، کشف چاه آرتزین را مطرح کرد و علت و کیفیت فوران و جستن آب از بعضی چاه‌ها و چشمه‌ها را بیان کرده و شرح تفصیلی آن را در آثارالباقیه آورده است.

وی در این کتاب، در مورد باورها و مراسم‌های آئینی گوناگونی که در میان ملل و پیروان ادیان و فرقه‌های مختلف رواج دارد، بارها به تشابه‌ها و تفاوت‌های موجود اشار می‌کند؛ مثلاً در مورد اختلاف یکی از فرقه‌های یهود با دیگر یهودیان بر سر زمان یکی از روزها که تصور می‌کردند حتماً باید یک روز دوشنبه باشد، می‌گوید: این کار به برخی مسیحیان نزدیک‌تر است تا روش یهودیان؛ زیرا معیار یهودیان برای روزه و نهایت، است نه روزهای هفته. نیز، به نقل از ابو عیسی وراق، نظر یکی از فرقه‌های یهود دربارهٔ رابط اعیاد را نقل می‌کند و می‌افزاید که بیان عقیده برخلاف نظر عموم یهودیان، تفسیر تورات است. بیرونی نظر یکی از فرقه‌های مسیحی به نام اریوسیه دربارهٔ مسیح را به باور مسلمانان نزدیک‌تر می‌داند تا نظر دیگر فرق مسیحی و سپس توجه ویژه خود به بررسی تطبیقی عقاید پیروان مذاهب مختلف را به صراحت آشکار می‌سازد. به نظر مسیحیان را از توابع فصیح یهودیان و علل این دو را یکسان می‌داند، اما بر آن است که مسیحیان در مورد زمان فصیح از یهود پیروی نمی‌کنند و ریشهٔ این اختلاف نظر را نیز در اختلاف نظر آنان بر سر مبدأ تاریخ اسکندر می‌داند. بخشی از کتاب حاضر نیز به اعیاد نسطوریان اختصاص دارد، که در مورد اتفاق یا اختلاف نظر فرقه‌های مختلف مسیحی بحث می‌کند.

بیرونی، بارها در این کتاب تأکید کرده که هنگام گزارش آداب و رسوم ملل به نفی یا اثبات نظرهای مختلف کاری ندارد، اما باز هم آن دسته از روایات ناسازگار با عقل سلیم و اصول روشن علمی را به یک سو می‌نهد. مثلاً در مورد آتش کلواذا - ناحیه‌ای نزدیک بغداد - که می‌گفتند هر نوروز در سمت غربی دجله پدید می‌آید، از ابوالفرج زنجانی، که مدعی بود این آتش را به چشم دیده، می‌پرسد: «نوروز از جای واقعی خود گردیده است؛ زیرا ایرانیان [از هنگام زوال ساسانیان] کیسه سال‌ها را در شمار نیاورده‌اند. پس چگونه است که این آتش همواره در نوروز سال بدون کیسه پدید می‌آید، در حالی که باید هر سال اندکی دیرتر از سال پیش دیده شود [...]» و می‌افزاید که ابوالفرج از پاسخ درماند.

و هزاران نکته و مبحث بکر و بی‌بکر که اساتید این فن، بارها در مقالات و کتب خود بدانها پرداخته‌اند و اینجا به همین مقدار بسنده شد.

از آثار الباقیه عن القرون الخالیه، یک نسخه خطی در تهران و نسخی دیگری از آن در لیدن و فرانسه (موزه گالیکا) موجود است. فقط دانا ترشت به نسخه خطی موجود در تهران توجه داشته و همه تحقیقات مستشرقین در باره این کتاب براساس نسخه لیدن بوده است و گویا نسخه فرانسه کمتر مورد توجه محققین بوده است.

کارل ادوارد زاخاؤ، این کتاب را در سال ۱۸۷۸ م. در لایپزیک منتشر نمود. هاینریش زوتر در سال ۱۹۲۲ بخش عمده آن را با تعلیقاتی اندک به زبان آلمانی ترجمه و منتشر کرد.

در سال ۱۹۷۳ رسولف ترجمه ازبکی این رساله را در تاشکند به چاپ رساند. در سال ۱۹۷۷ نیز احمد سلیم سعیدان متن عربی رساله را در شماره چهارم مجله دراسات (چاپ عمان، دانشگاه اردن) به چاپ رساند.

در سال ۱۹۷۸ نیز احدف و بوریس روزنفلد این رساله را به روسی ترجمه کردند.

همچنین، داناسرشت طی مقاله‌ای به بررسی این رساله پرداخته است.

سرانجام، برگرن در سال ۱۹۸۲ تصویر نسخه خطی لیدن را به همراه شرح و ترجمه انگلیسی رساله و نیز خلاصه‌ای عربی از نکات مهم آن در شماره ششم مجله تاریخ علوم العربیه در حلب (سوریه) به چاپ رساند. در همین شماره و در ادامه همین مقاله نیز لوتز ریشتر برنبرگ ترجمه انگلیسی مقدمه این رساله را با شرح و یادداشت‌هایی مفید آورده است.

همچنین آن بخش از الآثارالباقیه که شبیه تسطیح الصور است، یک بار در ضمن چاپ کامل متن عربی و ترجمه انگلیسی الآثارالباقیه منتشر شده و جز این ترجمه‌های مستقلی نیز از آن جدا دارد. فیورنی این بخش را به ایتالیایی ترجمه کرده است. ابوالقاسم نوبختی نیز ترجمه فارسی همین بخش را به همراه شرح و تعلیقاتی گران بها در دو کتاب بیرون داده (تهران، ۱۳۵۳) و تحقیقی در آثار ریاضی ابوریحان (تهران، ۱۳۷۵) به چاپ رسانده است؛ و اکبر داناسرشت در سال ۱۳۶۳ ش. ترجمه فارسی دیگری از کل کتاب را در تهران (امیرکبیر) به چاپ رسانید.

در سال ۱۳۸۰ ش. نیز در تهران (میراث مکتب) اصل متن مصحح آن به تحقیق پرویز اذکایی، به همراه مقدمه و تعلیقات ردمند منتشر شد.

اما نسخه حاضر، متعلق به موزه گالیکای فرانسه، به شماره arabe-1489 هرچند در انجمنه تاریخ کتابت ندارد، اما به نظر می‌رسد متعلق به سده دهم یا دهم هجری باشد. از حیث تصاویر می‌تواند حائز اهمیت باشد، و نوع خط نسخ عرب این سده و همچنین سرعنوانهای کوفی در نوع خود کم نظیر هستند.